

El «Lazarillo de Tormes» i els rellotges mecànics catalans

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 01-07-2024

A quina ciutat es troben els rellotges mecànics que els protagonistes del «Lazarillo de Tormes» senten tocar? En Jordi Bilbeny ho mira d'escatir en aquest article.

Si llegim amb atenció el Lazarillo de Tormes ens adonarem com, al Tractat Tercer, que narra les peripècies d'En Llätzer amb un escuder, l'autor ens diu que ell i el seu amo van estar voltant per Toledo en cerca de menjar i que «desta manera anduvimos hasta que dio las once»[1]. Segueixen passejant amb el mateix propòsit i, tot seguit, En Llätzer ens exposa que «dió el reloj la una después de mediodía»[2]. Al cap de poc arriben a casa del nou amo i, com que ja era l'hora de dinar i no veia dinar enlloc ni intenció de l'escuder de comprar-ne ni preparar-ne, va sentir que això era «mala señal por ser ya casi las dos y no le ver más aliento de comer que a un muerto»[3]. Passa una estona llarga i, en preguntar-li l'amo si ja ha menjat quelcom, En Llätzer li respon que no, perquè «aún no eran dadas las ocho cuando con Vuestra Merced encontré»[4]. Conformement, l'endemà, comenta que «antes que el reloj diese las cuatro yo ya tenía otras tantas libras de pan ensiladas en el cuerpo»[5]. I essent dins la casa de l'escuder, també li diu: «Señor, hasta que dio las dos estuve aquí»[6].

Sembla, doncs, que, es mogui per on es mogui, En Llätzer sent les hores que un rellotge mecànic marca i sempre sap l'hora que és. Si, realment, com he estat defensant, el Toledo literari fos la València real[7], aquests passatges tindrien molt de sentit, car la capital del Túria comptava des de feia més d'un segle amb diversos rellotges mecànics que marcaven les hores amb campana i que, per tant, eren audibles i visibles des de força indrets de la ciutat.

De fet, un dels primers rellotges mecànics d'Europa ens és descrit en un document de Ripoll de l'any 929 i que glossa detingudament En Josep Maria Millàs i Vallicrosa al seu Assaig d'Història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya Medieval[8]. En Manel Capdevila, en adonar-se'n, m'escriu immediatament per comunicar-me que, «de ben segur que ha de ser el manuscrit que Gerbert d'Orlhac va demanar[...], ja a França, a un monjo de Ripoll: «Feu-nos enviar aquell manuscrit d'astronomia de Lupitus Barchinonensis (Llobet de Barcelona). Descriu un astrolabi, com construir un domus orologii i com construir un gnomon –rellotge de sol–»[9]. Per En Capdevila, «és la primera

descripció (incompleta –falten uns folis a l'inici–) de com construir un rellotge mecànic, quan avui està universalment acceptat que va ser el primer el de Gerbert d'Orlhac. De segur que va ser el primer a construir-ne un, però basant-se en el d'aquest manuscrit» d'En Llobet[10].

Finalment, de conformitat amb l'amic i investigador Capdevila, el rellotge descrit al manuscrit, «no tenia busques, només les tintinnabula schillarum per marcar els quarts i les hores; per això, en fer-ho d'una forma només acústica, era tan important definir el 1r quart, el segon quart i el 3r quart d'una hora». I arrodoneix que «un rellotge amb peses de plom per donar-li corda (com les que es descriuen) i amb campanetes, només pot ser un rellotge mecànic: el primer rellotge mecànic de la història. I, és clar, fet a Catalunya»[11].

Segons En Josep Sanchis Sivera, «mentre no se'ns provi el contrari, podem dir amb fonament, que el primer rellotge mecànic amb campana que es construï en terra espanyola fou a València. Efectivament, el 10 de març del 1378, el bisbe i Capítol valencians contractaren amb un rellotger alemany, Johannes alamanus magister operis arologiorum, la construcció d'un rellotge de grans mides, amb una esfera en què estaven marcades les vint-i-quatre hores, i una campana que les anunciava, igual que els quarts, la qual fou construïda per En Berenguer Bataller, magister cimbalarum»[12]. Aquest rellotge valencià ha estat definit per En Juan Benito Rodríguez com «el primer rellotge públic, segurament de tota Europa, i certament el primer rellotge públic d'Espanya»[13]. I En Vicente Javier Más ha rubricat: «València es pot seguir mostrant orgullosa d'haver estat la primera ciutat d'Europa a posar en marxa un rellotge públic per a l'ús de tots els veïns»[14].

Però hem d'anar en compte, puix encara que En Sanchis Sivera ens indiqui que el rellotger era «alemany», o que Na Maria Francisca Olmedo asseguri que «era vingut especialment d'Alemanya»[15], el cert és que sabem que en aquell mateix any de 1378, quan els valencians el contracten, el rellotger Joan Alemany ja era «resident a Barcelona»[16] i havia adquirit el compromís de fabricar un rellotge mecànic per a la «Seu de Barcelona, que s'havia d'instal·lar al campanar major»[17]. Sembla que aquest Joan Alemany podria ser parent del també rellotger Mateu Alemany, que vivia a Saragossa al 1406[18], quan fou contractat pel Capítol de la Seu de Lleida perquè, en aquell edifici, hi instal·lés un rellotge mecànic[19]. Amb la qual cosa, el terme «alemany», més que un gentilici, que indicaria la seva procedència «germànica», podria perfectament indicar un cognom: el cognom «Alemany», pertanyent a una de les famílies més antigues i nobles del Principat, que al segle VIII ja hi van venir a conquerir terres als nadius ibèrics i que al XIIIè participaven amb el rei En Jaume a la conquesta de València[20].

Tot i que, a l'efecte del que pretenc demostrar en aquest treball no té cap importància, sí que, en canvi, és rellevant d'exposar que En Coromines documenta a Barcelona un rellotge mecànic anterior al de València, ja que ens adverteix que «el primer rellotge existent a Barcelona fou el del Palau Reial, a l'any 1362»[21]. I subscriu que la primera documentació catalana on apareix el mot, si bé en llatí (alarogiorum), és de l'any 1341. I que llavors, «la primera data nostra de 1341 seria, doncs, anterior a la primera que trobo de rellotges públics a Itàlia i a París, i posterior només a Alemanya»[22]. Amb la qual cosa ara podem dir que el primer rellotge mecànic construït als regnes hispànics, si en descomptem el que féu construir Pere el Cerimoniós a Perpinyà, al 1356[23], va ser el de Barcelona. El fet que el rei En Pere conegués al 1355, a la cort papal d'Avinyó, N'Antoni Bovell –el rellotger triat per construir el rellotge del campanar del seu palau reial a Perpinyà–, indica que, força abans d'aquesta data ja existien els rellotges mecànics i, per descomptat, els rellotgers que els fabricaven i, fent-ho, es feien famosos, car, a parer d'En Jaume Xarrié i N'Eduard Farré, «sens dubte, Bovell va convèncer el rei Pere que ell n'era un expert coneixedor»[24]. Sí, això o «segurament el rei va veure alguna màquina construïda per Bovell que li va cridar poderosament l'atenció, ja que el va contractar»[25]. Cert: bo i que no ens n'hagi quedat la documentació corresponent, les màquines hi havien de ser.

Però, tornant a València, En Sanchis Sivera ens innova que, immediatament després, «alguns jurats de la ciutat en proposaren la construcció d'un altre de semblant, encara que de proporcions majors, idea que no prosperà»[26]. Nogensmenys, creu que, «tot i que no hi havia un altre rellotge públic de torre, és probable que n'existissin d'altres de particulars o que la indústria de la rellotgeria produís grans beneficis, per quant el rellotger esmentat s'havia establert definitivament a València i hi havia adquirit propietats»[27]. Ja al segle XV En Sanchis ens confirma que «també hi havia al Palau Reial un rellotge mecànic, com consta pels treballs de compostures d'aquest que cobra En Pere Vetcho, mestre de fer rellotges. Es trobava en una torre especial que s'havia construït al mateix palau, damunt lo terrat, potser al centre de la façada, adornada a l'exterior amb totxos blancs vernissats»[28].

A més a més, i tal com recull En Lázaro Floro en parlar del Miquelet, «pels volts del 1413, la ciutat se servia, a fi que els veïns sabessin l'hora oficial del dia, d'un rellotge col·locat a l'última peça de la sala del Consell, a la cantonada que hi havia davant de la Diputació –avui Audiència–, anomenada carrer del Rellotge Vell. Com que la campana del rellotge de les hores era a poca alçada, des de lluny no se'n sentia el so; i, havent observat els jurats la gran elevació que tindria la torre major de la Catedral, llavors en construcció, deliberaren fer un nou rellotge i campana per col·locar-los a la dita torre, car, en una ciutat de la importància de València, era molt just que se sentís el toc de les hores no només dintre

d'ella, sinó també des dels afores»[29]. Els ciutadans de València estaven ja tan avesats a sentir tocar els quarts i les hores, que, «com que la campana es va fer abans del rellotge, mentre es construïa aquest, dos homes col·locats a la torre, tocaven a mà, dia i nit, totes les hores, i la ciutat els pagava el salari»[30]. Però, sembla que «el rellotge que es féu per col·locar-lo a la torre era tan imperfecte, que al 1446 els Justícies i Jurats determinaren fer-ne un altre dels que en aquells temps hi havia de nova invenció, la màquina del qual feia sonar les hores, el qual costà 3.000 florins, i serví fins al 1684, en què, desgastades que foren les rodes, s'hagué de canviar per un altre de nou»[31].

Enllà d'això, tenim constància de «l'acord que prengué la ciutat al 20 de juliol del 1484, firmant les capitulacions corresponents amb el rellotger Robert del Camí, el qual, pel nom, creiem que era també alemany. Aquest rellotge havia de ser dels de nova invenció, que toquen mecànicament les hores de dia i de nit, i assenyalen els creixents i minvants de la lluna»[32]. Les capitulacions, de les quals En Sanchis Sivera en reproduïx un fragment, ens assabenten que al Miquelet hi havia encara –com acabo de mostrar– un altre rellotge mecànic[33]. És a dir, que a les acaballes del segle XV, la ciutat de València tenia, pel cap baix, quatre rellotges mecànics, sonant les hores en llocs diversos, que se sentien des dels afores. Fet que explicaria a la perfecció que En Llätzer sàpiga sempre l'hora que és sense necessitat de mirar el rellotge, per bé que la novel·la també ens comenti, en un parell d'ocasions, que ho sabia perquè ho havia vist[34] o, simplement, perquè ho sabia, sense especificar com[35].

Tan normal era a València sentir tocar les hores, que diverses obres literàries que s'esdevenen en aquesta ciutat recullen el fet de la manera més normal i l'inclouen al text com a part de la ficció. Això és ben evident a El Cortesà d'En Lluís del Milà, per quant en un moment d'una conversa entre la virreina Germana, l'autor del llibre, En Joan Ferrandis i el duc de Calàbria, aquest, de cop i volta diu: «Toquen hores. Ja deu ser molt tard; però no us voldria deixar marxar sense una condició: que ens veiem demà a la mateixa hora»[36]. I, més endavant, quan En Milà és a punt de tocar un instrument, sent tocar hores i diu: «Sentim quines hores toquen. Les dotze han tocat. Mudem de parer, que si ara toqués i cantés En Joan Ferrandis m'anomenaria el gall rellotge, que canta a mitjanit»[37].

I, si bé, amb la informació que ara mateix tinc a mà, no puc negar del tot que a Toledo hi hagués algun rellotge mecànic al primer terç del segle XVI, sí que es fa difícil corroborar-ho documentalment, puix tota la informació filològica que posseïm corre en sentit contrari. És a dir, que, mentre el mot apareix en català, en documentació diversa, als anys 1368, 1391 i 1393, o en múltiples obres literàries de les darreries del segle XIV i al llarg del XV[38], no sembla que tingués idèntica difusió en la parla castellana.

Ho ajuda a creure el fet que, segons En Coromines i En Pascual, el mot castellà reloj «és pres del català antic i dialectal relotge (avui rellotge)»[39], i que tan sols puguin aportar una sola i única documentació del primer terç del segle XVI amb el mot reloj (del 1519), però referit a un rellotge de sorra, i encara, en relació a la nàutica[40], cosa que indicaria, de retruc, que també seria un manlleu de la llengua catalana. Ambdós filòlegs, per tant, estan d'acord a establir l'origen del rellotge hispànic a Catalunya i que, «des d'aquí, segurament, entrarien a Castella [sense especificar, tanmateix, cap data], i aquesta procedència explica la forma que presenta la veu castellana, amb pèrdua irregular de la –u final»[41]. I En Coromines hi insisteix: «La fabricació, doncs, ja n'estava bastant avançada [al segle XIV] a la nostra terra, i això féu que el castellà vagi manllevar-nos el nostre mot, fent-ne de relotge, un cast. reloje, plural relojes, del qual s'extragué tot seguit el singular reloj»[42]. Per acabar replant que «en castellà la primera documentació és en uns glossaris aragonesos de c. 1400; i a Castella no abans del 1490»[43].

A més a més, En Miguel Herrero, a la seva història del rellotge a Espanya, subscriu que ha recollit notícies de dos rellotges mecànics a Sevilla, el primer inaugurat a l'any 1400 i el segon al 1553[44]; i parla dels rellotges de Còrdova, instal·lat al 1494[45]; del de Zamora, del qual en tenim coneixement ja al 1512[46]; del de Burgos, esmentat per primer cop al 1519[47] i dóna també notícia dels rellotges d'Astorga i de Medina del Campo, sense oferir-nos-en cap data[48]. Tot i que ara mateix tot sembla indicar que les referències predites siguin absolutament certes, jo no abandonaria la sospita que es pugui tractar, com de costum, de rellotges de ciutats catalanes amb el nom canviat. Potser no en la seva totalitat. O sí. Caldria estudiar-ho amb deteniment, rellotge a rellotge. El que sí que sembla inqüestionable és que a la Castella del segle XV, hi havia alguns rellotges que marcaven les hores[49]. Fos com fos, i, per bé que l'Herrero reconeix que, «a partir del 1500, les principals ciutats d'Espanya foren successivament posseïnt rellotge públic»[50] i que «els rellotges municipals es generalitzaren tan aviat al segle XVI, que hom jutjava per indicatiu clar de barbàrie que una ciutat no tingués rellotge»[51], el cert és que no en pot documentar cap a Toledo i només cita com a curiositat científica remarcable d'aquesta ciutat un giny mecànic per pujar l'aigua del Tajo al nucli urbà[52].

Amb totes les quals dades a mà i tota la documentació vista i assumida diligentment, ara podem afirmar que si hi ha rellotges mecànics a la novel·leta del Lazarillo de Tormes és que l'obra, com ja he indicat amb múltiples i diverses raons[53], s'havia d'esdevenir a València.

I el que també és important de cara a la llengua és que, si la gent, pel carrer o des de casa, sabia l'hora què era,

perquè els rellotges la indicava amb el so corresponent de les campanes, és evident que els quarts s'havien de diferenciar per tocs diferents. És a dir, que, com avui mateix, un quart, devia correspondre a un toc, dos quarts a dos i tres quarts a tres. I que, precisament, d'aquí prové la nostra forma de dir l'hora: de ser fidels a la maquinària sonora del rellotge. Per contra, la forma castellana de sumar un quart o restar un quart a l'hora, i de dos quarts dir-ne «y media» sembla derivar d'una forma visual de llegir el rellotge, però mai d'escoltar de prop un rellotge mecànic, com els que als segles XV i XVI s'escampaven arreu. Cosa que ens torna a reforçar la idea que els rellotges mecànics que sonen al Lazarillo havien de ser a la Nació Catalana.

Jordi Bilbeny

NOTES I BIBLIOGRAFIA

[1] Lazarillo de Tormes; estudi i notes d'Eugenio Alonso Martín, Clásicos Esenciales Santillana-2, Grupo Santillana de Ediciones, S.A.; Madrid, 1995, p. 39.

[2] Ídem.

[3] Ídem.

[4] Ídem.

[5] Ídem, p. 44.

[6] Ídem.

[7] Vg. JORDI BILBENY, «El Lazarillo de Tormes va ser escrit en català», La Vida de Llätzer de Tormos; estudi preliminar de Jordi Bilbeny, Els Clàssics de l'Índex-05, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2007, p. 107-264 i Carles I sense censura. La restauració de la presència esborrada de l'Emperador i la cort imperial als regnes de Catalunya; Libbooks Barcelona, S.L.; Barcelona, 2020.

[8] J. MILLÀS VALLICROSA, Assaig d'Història de les Idees Físiques i Matemàtiques a la Catalunya Medieval; Estudis Universitaris Catalans, Barcelona, 1931, p. 227-228.

[9] MANEL CAPDEVILA, e-mail personal amb data 9 de febrer del 2007.

[10] Ídem.

[11] Ídem.

[12] JOSÉ SANCHIS SIVERA, «Arqueología y Arte», Reino de Valencia; dins Geografía General del Reino de Valencia; ob. cit., p. 974.

[13] JUAN BENITO RODRÍGUEZ MANZANARES, «El primer reloj público de València, España y Europa», El Periódico de Aquí, 17 de gener del 2021; <https://www.elperiodicodeaqui.com/epda-noticias/el-primer-reloj-publico-de-valencia-espana-y-europa/235855>

[14] VICENTE JAVIER MÁZ, «El primer reloj público de Europa estuvo en Valencia», esdiario. Comunidad Valenciana, 25 de maig del 2019; <https://www.esdiario.com/valencia/340223786/El-primer-reloj-publico-de-Europa-estuvo-en-Valencia.html>

[15] MARÍA FRANCISCA OLMEDO DE CERDÁ, Anecdotario histórico valenciano; Carena Editors, València, 2002, p. 162.

[16] Cf. MIQUEL PALAU, Relotges de Sol. Història i l'art de construir-los sense matemàtiques; Editorial Millà, Barcelona, 1970, p. 110.

[17] ANTONI PLADEVALL i FONT, L'art gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte; Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2008, p. 132.

[18] Cf. CATERINA ARGILÉS i ALUJA, «El rellotge medieval de la Seu Vella de Lleida», Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, 14-15 (1993-1994), p. 266.

[19] Ídem, p. 266 i 267.

[20] Cf. FRANCISCO PIFERRER, Nobiliario de los Reinos y Señoríos de España; La Redaccion, segona edició, Madrid, 1857, tom I, p. 53.

[21] JOAN COROMINAS – JOSÉ A. PASCUAL, Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico; Editorial Gredos, S.A.; 4a reimpressió, Madrid, 1997., vol. IV, p. 869.

[22] JOAN COROMINES, Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana; Curial Edicions Catalanes, S.A.; 2a edició, Barcelona, 1980, vol. IV, p. 814.

[23] Cf. A. PLADEVALL i FONT, ob. cit., p. 132.

[24] JAUME XARRIÉ i EDUARD FARRÉ, El rellotge català; Editorial Efadós, S.L.; El Papiol, 2008, p. 39.

[25] Ídem.

[26] J. SANCHIS SIVERA, ob. cit., p. 974.

[27] Ídem, p. 975.

[28] Ídem.

[29] LÁZARO FLORO, Descripción é Historia del Miguelete y sus Campanas; Establecimiento Tipográfico de Manuel Pau, València, 1909, p. 40-41.

[30] Ídem, p. 44.

[31] Ídem, p. 44-45.

[32] J. SANCHIS SIVERA, op. cit., p. 976.

[33] Ídem, p. 976, nota 207.

[34] Lazarillo de Tormes; op. cit., p. 44.

[35] Ídem, p. 37.

[36] LLUÍS DEL MILÀ, *El Cortesano*; edició a cura de Vicent Josep Escartí, Universitat de València, València, 2001, vol. I, p. 379.

[37] Ídem, p. 471.

[38] Vg. J. COROMINAS – J. A. PASCUAL, op. cit., vol. IV, p. 869.

[39] Ídem.

[40] Ídem.

[41] Ídem.

[42] J. COROMINES, op. cit., vol. IV, p. 814.

[43] Ídem.

[44] MIGUEL HERRERO GARCÍA, *El reloj en la vida española*; Biblioteca Literaria del Relojero-III, Roberto Carbonell Blasco, Madrid, 1955, p. 6 i 7.

[45] Ídem, p. 9.

[46] Ídem, p. 10.

[47] Ídem, p. 22.

[48] Ídem, p. 23.

[49] Vg. VÍCTOR PÉREZ ÁLVAREZ, «El uso de horas de reloj en las ciudades de Castilla. Los ejemplos de Palencia y Valladolid», *Anuario de Estudios Medievales*, 49/2 (juliol-desembre del 2019), p. 741-760.

[50] M. HERRERO GARCÍA, *ob. cit.*, p. 11.

[51] Ídem, p. 13.

[52] Ídem, p. 37.

[53] Vg. J. BILBENY, *ob. cit.*